

ВОЈВОДА ПЕТАР БОЈОВИЋ
НА РАСПЕЋУ ПОЛИТИКЕ И ЕТИКЕ

Бождар Јововић*

У раду је представљен кратак преглед најважнијих података из живота војводе Петра Бојовића. Наводи се мноштво занимљивих догађаја из пресудних времена за Србију током последњих ратова у њеној историји. У тим збивањима средишња личност је војвода Бојовић, његова људска и војничка судбина.

Кључне речи: *војвода, балкански ратови, Куманово, Дрина, Колубара, Албанија, Скадар, Солунски фронт*

Увод

У стасавању и сазревању српске државе, њена војска се непрестано налазила на раскршћу етичке и политичке одређености. Иако је основно начело војске било да се држи далеко од политике коју је водила државна управа, многи њени највиши заповедници јавно и нескривено су исказивали своје политичко опредељење. Владари су то знали, али су се чинили невешти. Зависило је највише од прилика колико се та политичка одређеност војске уклапала у погледе и намера владара и власти. Познато је да краљ Милан није волео радикале, али му либерална и напредњачка отвореност појединих високих војних старешина није сметала.¹ Иако је због радикалске припадности убио једног од својих најспособнијих официра,² није му било неугодно што је у врховној власти и дипломатији седео овејани радикал Сава Грујић.³ Ретки су били официри који нису припадали некој од тек формираних политичких странака у Србији осамдесетих година деветнаестог века. Ово „партизанство“, како су тада називали страначку припадност, било велика брига и невоља српске војске, о чему говоре многи документи.⁴

Изван сваке политичке припадности били су два позната српска војна заповедника – ђенерал Јован Мишковић и војвода Петар Бојовић. За њих се може поуздано рећи да су сваку политичку активност у војсци сузбијали и онемогућивали. Дола-

* Проф. Бождар Јововић је самостални истраживач војноисторијске грађе.

¹ Идеологијом ових странака отворено су се исказивали три највеће српске војсковође у ратовима 1876–1878 – ђенерали Коста С. Протић, Милојко Лешјанин и Јован Белимарковић.

² Јеврема Марковића.

³ Сава Грујић је као млад официр и надарен стручњак, на предлог тадашњег војног министра Косте С. Протића, био удаљен из војске због радикалске политике и немира у крагујевачкој творници оружја, да би га недуго иза тога поново вратио у војску.

⁴ Ђенерал Ранко Алимпић, пред одлазак војске на Дрину 1876, опомиње старешине да у том важном подухвату оставе страначке неспоразуме и нетрпељивости док траје борба, а после нека се „хватају за кике“.

зећи на дужност војног министра 1878. године, Јован Мишковић је у једном прогласу официрима рекао да ће свако политичко деловање у војсци строго прогонити, као противника дисциплине и командовања.

За војводу Петра Бојовића знало се да не припада, не само ниједној политичкој странци, већ ниједној „котерији“, каквих је било много у српском грађанству, па и у војсци. Овим својим ставом војвода Бојовић се у потпуности разликовао од свих других официра, па је тако, на неки начин, био „изван“ ове установе. За њега је војска била српска патријархална задруга, у коју је веровао и чије законе је до крајности поштовао.⁵ Политичко мешетарење у српској војсци било је добрим делом узрок бројним сукобима у официрском људству, одакле се лако прелазило у нетрпељивост и мржњу. Отуда је било и уцењивачких ставова многих официра према вишој власти и пристајање на етички неприхватљиве, па и нечасне радње у служби.⁶

Ове појаве подгрејавале су се и у грађанској власти. После одступања преко Албаније, у свим установама постављало се питање: ко је крив за пораз? Према свим документима, који су истраживачима доступни, војска ни у ком случају није могла бити кривац. Она је на Дрини била и гола, и боса, и гладна и жедна, и без муниције и ваљаног оружја. Ужасни услови на бојишту доводили су до ратног лудила. Као последица тога долазило је до дезертерства. Иза бојишта избежумљене војнике дочекивале су четничке патроле и стрељали. Управо је то најенергичније захтевао тадашњи ђенерал Бојовић.

Нема сумње у то да би се могло расправљати и о погрешкама у самој Врховној команди. Она је у неким питањима остала доста неодлучна и немарна. То се нарочито уочило у неблаговременом одређивању правца одступања и његова осигурања. Јер, могло се доста јасно предвидети да долазак савезника долином Вардара неће ићи како треба због њихових слабости и неодлучности. На том правцу биле су слабе и непоуздане јединице, сакупљене, углавном, од месног становништва, нерасположеног за борбу.

Камен о врату ђенералу Бојовићу

Трупe нових области чинили су војници са недавно ослобођених простора Македоније. Они су били без патриотског надахнућа, јасне политичке одређености, па и магловите националне свести. Међу њима је било и много оних који би се радије борили на другој страни. Њихов претходни командант, ђенерал Дамјан Поповић смењен је „због неспособности“ да ову „шарену“ војску организује и припреми за

⁵ У својој књизи *Васпитавање војника* он предлаже да треба изгласати закон који би строго кажњавао жене, као главне узрочнике растурања ове патријархалне установе, која је српској војсци давала послушне и ваљане војнике. Он је и војску и државу замишљао као породичну задругу.

⁶ Међу официрима и грађанством се једно време, после Српско-бугарског рата 1885–86, причало да неки официри нису хтели да помогну Павлу Хорстигу на бојном пољу, говорећи: „нек умре Шваба“. То је после у гласилима оспоравано, али нас не би изненадила ни тачност тога догађаја. Све је то, углавном, потхрањивала припадност или наклоност према појединим странкама, чији су „једни“ били велики противници оних „другима“.

На Солунском фронту су се лако налазили официри који ће судити својим друговима, по вољи тужилаштва, ако им се да виши чин. Оваква појава не само да није сузбијана, него ју је потхрањивала највиша власт. То је довело до велике поделе међу официрима на „њихове“ и „наше“ и тиме увелико отупљена убојна моћ војске.

борбу против Бугара. Ђенерал Бојовић требало је да све то доведе у ред и војсци поврати снагу и дисциплину. Међутим, да ли то било могуће?⁷

Већ је била написана наредба за повлачење, јер је закључено да се Скопље не може бранити. Бојовић је то стање прихватио, али је и сам хтео да се увери у стварност на бојишту. Жао му је било да тако напусти Скопље, за које су га везале пријатне успомене првих војничких успеха и победа, после Куманова 1912. године. Ваљда понесен тим жељама и успоменама, преиначио је наређење о повлачењу и окренуо јединице према Бугарима. То је тешко деловало на војску, која више није ни могла ни желела да се бори. Тако је ђенерал сада имао пред собом две велике невоље: јаке Бугаре у наступању и слабе јединице, склоне свим војничким пороцима ради избегавања борбе.

Бојовићу је то било прво заповедање већим јединицама и руковођење озбиљнијим задацима после рањавања и смењивања с места команданта Прве армије.⁸ Хтео је, свакако, да се докаже, да поврати некадашњу радост успеха и славу победе, као три године раније на Куманову. Али, тада је то била нека друга војска, са другачијим надахнућем. Његов лични занос и залага читаве његове личности и храбрости нису налазиле одјека у деморалисаним и малаксалим гомилама војника. Ђенерал се налазио између жеља и могућности – омануо је и војнички и етички. Ипак, није остао без успеха. Крајњим залагањем задржавао је Бугаре и омогућио српској војсци, која се била окупила на Косову, да се повуче преко Албаније. Према налазима многих аутора, овде је и ауторитет српске војске из претходних борби и успеха задржавао непријатеља да оствари иначе блиску победу.

Загонетка за којом би ваљало трагати јесте у томе: зашто је Врховна команда упутила ђенерала Бојовића да обави задатак у чије решење је мало ко веровао. Он је после рањавања и смењивања обављао неке административно-правне дужности, далеко од процеса командовања. Наједном се нашао у великој дилеми: да ли да прихвати изазов и добије већ изгубљену битку, покаже своје оспорене способности и поврати пољубљани углед успешног команданта или да не прихвати такав изазов, што би имало велике последице за његову будући војнички живот. Нема сумње да је на све то рачунао врховни командант престолонаследник Александар. Он је добро познавао карактер својих команданата. Знао је за Бојовићеву оданост престолу и спремност да изврши свако наређење „за краља и отаџбину“. Слутио је и његову горљиву жељу да се узнесе уз оне који су се већ окитили високим знамењем за постигнуте успехе. Вредно је било ризиковати да би се уврстио у строј таквих срећника. Али, и улог је био велик!

Шта је прекренуло Бојовића кад је видео да је већ донета одлука о повлачењу Трупа и кад се и сам уверио да су мале наде у постизање успеха? Можда се сетио да је ово други пут како мења ђенерала Дамњана Поповића „због неуспеха“. Први пут би сигурно успео, под Скадром, да се српска војска није морала повући под претњом великих сила.⁹ Овога пута није било те наде; или, није се видело ништа што би је одне-

⁷ Владан Јовановић, „Жандармерија Краљевине СХС у новоослобођеним областима 1918–1929“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2, Београд, 2002, стр. 37–54.

⁸ Према једном Бојовићевом аутографу види се да је рањен 8.(21) августа 1914. на положају Јевремовачка коса, у цеваницу десне ноге, испод колена. Том приликом је под њим тешко рањен коњ, пробијен истим метком кроз трбух, који је недуго затим и угинуо.

⁹ Он је добро знао шта су велике силе. На мировној конференцији у Лондону 1913. поводом окончања балканских ратова осетила се њихова осиноност и неумољивост.

куд измамало. Ипак, она га је стално заводиола нејасним и неодређеним жељама да би требало покушати. Јер, иза случајног успеха отварао се пут свечаног повратка кроз тријумфалну капију и стајање у строј заједно са онима који су окусили славу победе на Дрини и Колубари. А то је био силан изазов. Можда се и овде „тактичко решење“ налазило „у Божјим рукама“, како је то војвода заговарао у својим теоријским записима. Или се повео за оним стиховима владике Рада, који му је свакако био познат:

„Ко се дави за пјену се хвата;
Над главом се надодају руке.“

Фатализам или нешто друго...?

*Ил' је ђаво или су мађије,
Ил' је нешто горе од обоје?*

Владика Раде

И данас, после свега што знамо о (не)успеху Трупа нових области на Кончуљском и Качаничком кланцу нисмо у стању да одгонетнемо: што је то било тако замамно у Бојовићевој одлуци да брани нешто од чега је свако већ био дигао руке. Овде решење питања прелази с поља тактике на поље психологије личности. Од свих решења, која су давала негативне резултате, он је негде налазио, или само назирао, могућност успешног исхода, ако је и сам знао како. Можда фаталистички?

Неко би с великим чудом и разлогом поставио питање: откуд фатализам у размишљању једног педантног официра, који је израђивао и решавао мноштво тактичких задатака, који су морали да задовоље сва правила ратне вештине. Али, тај исти официр врло је озбиљно писао и предавао војницима како „нема смрти без судњег дана“ и да победа „лежи још и у Божјој руци“. Војник може да пролази кроз кишу метака, али ако је судбина решила да га заштити, њему се неће ништа десити. О томе је врло озбиљно и писао и предавао. Ваља рећи да је било и оних који су се томе подругивали,¹⁰ али се он није освртао. Био је сведок да судбина није била нимало издашна у окршајима на бојном пољу. И на Нешкову вису, и на Говедарнику,¹¹ и на Рачанском риду, и на Добром пољу, и на Груништу, на Кошутњој стопи и Мачкову камену! Управо на овим последњим местима Бојовић је могао да види бојно поље као поље смрти. Његов пример на Јевремовачкој коси 1914. и код Кончуља 1915. није могао да се прихвати као наклоност судбине.¹²

Али, ко је макар и мало изближе посматрао војводу Бојовића могао је да у многим његовим ставовима о животу уочи и фаталистичка гледања. Одрастао у патријархалној породици, у дивљини планине Голије, где је Бог био најближи комшија и

¹⁰ Ђенерал Драгутин Милутиновић.

¹¹ Овде је ђенерал Бојовић био командант и сам је могао да се увери колико је та „добра вила“ штитила српске војнике од Бугара.

¹² Код села Кончуља стајао је ђенерал Бојовић са својим официрима на некој ливади. Неко је рекао да се одатле помакну, јер су на видуку бугарске артиљерије. Тек што су се били преместили мало даље, на то место је пала бугарска граната. (из причања потоњег ђенерала Драгутина Милутиновића).

најпоузданији помоћник, уз побожну мајку Раду, Бојовићу се у тим околностима заметнула мисао о судбини као одредници људског живота. И он јој је остао веран до краја, записујући је више пута у књигама за васпитање војника.

Врло је вероватно да је потоњи војвода овде искушавао наклоност судбине, која је, изгледа, била већ истрошила све своје моћи. Остало јој је било врло мало да завара Бугаре како не би насрнули свом силином и остварили други велики пораз Срба на Косову.¹³

Овде је војвода посрнуо не само војнички него и морално; ударио је колебљивог официра шаком у лице и раскрварио га. Понео се вишеструко невојнички и нечовечно, далеко изван достојанства једног војсковође.¹⁴ Од тада је војводу често обузимао јед и грубо понашање према официрима. То ће се нарочито разгласити после рата, кад је војвода отишао у пензију и отворио уста свима који су до тада ћутали. Почеле су да се штампају књиге које су војводу тешко теретиле за самовољу и грубости.

Војвода Бојовић носио је једну несхватљиву карактерну особину, која се у војсци тешко може разумети: није могао да схвати пораз. У његовим стручним расправама то се нигде не помиње, али је победи потчињавао све, па и људске животе нештедимиче.

„Али све то учење, сва та вештина треба да је упућена на то, не да се сачува свој живот, него да се непријатељ, *по ма коју цену*, победи; јер се са победом све надокнађује, а са поразом се све губи и пропада“.¹⁵

Истина је да ђенерал Бојовић није успео да задржи или потисне Бугаре с предвиђеног правца одступања српске војске долином Вардара, али је постигао успех у томе што је успорио бугарско брже наступање и омогућио војсци да се релативно сређено повлачи преко Албаније и Црне Горе. А то је, у оним условима, био вредан успех.

На путу великих искушења и нада

Команда Трупа нових области повлачила се преко Албаније правцем: Ђаковица – Везиров мост и Призрен – Љум Кула – Спас – Флети – Пука и даље према Скадру и Љешу. Успут су њени делови осигуравали одступање других јединица. Тешкоће у тим задацима састојале су се у томе што је требало потискивати надирање Бугара и уједно савлађивати албанска беспућа. На тим правцима били су путеви који су више личили на козје стазе него на комуникацијске саобраћајнице.¹⁶ Неке коте на тим саобраћајницама биле су на висини 1.500 метара над морем. У саставу Трупа биле су и друге веће јединице.

Поред све беде која је била снашла српску војску, значајне тешкоће су јој чинили Арбанаси, чији је једини циљ био пљачка и отимачина војничке имовине. Било је прилика кад су се опкољене јединице откупљивале војном имовином: коњима, воловима и опремом. Многи официри су погинули у тим сукобима.

¹³ Ову своју замисао војвода Бојовић је изложио у књизи *Одбрана Косовога Поља 1915. г. И заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе*, Београд, Издавачка књижарница Геце Кона, 1922.

¹⁴ Министар војни Краљевине Србије, ђенерал Коста С. Протић, био се закleo Милану Ђ. Милићевићу да ће или укинути батине у војсци или неће бити министар.

¹⁵ Петар Бојовић, Шта имамо и шта можемо да очекујемо од егзерцирних правила уопште, а шта од пешадијских посебице, Нови Сад, 1921, стр. 71–72. Истакао Б. Ј.

¹⁶ То повлачење је истинито приказао војводин брат, владика жички Јефре, који је заједно с њим одступао.

„Уском стазом, кроз клисуру Великог Дрима, кренула је Моравска дивизија другог позива из села Круме ка Везирову мосту. Још у току ноћи Арнаути су по висовима поставили засјезде и кад је ушла у тјеснац осули су ватру са свих страна. У таквим условима Дивизија није била спремна за борбу и страдала је уз велике губитке. Двадесет официра је избачено из строја: девет је погинуло¹⁷ а једанаест рањено“.

Одговорност команданта Трупа била је изузетно велика. Његова јединица је била потпуно одсечена од остале војске. О свему је морао самостално да одлучује и о свему да размишља. Командант није знао што се дешава у северној групи која је одступала преко Црне Горе, нити о јужном правцу Струга – Елбасан – Драч, куда се кретала Тимочка војска. Он је са својом војском био зашао у пределе најсуровијег албанског крша, ретко настањеног и крајње сиромашног. Једино је обиловао мноштвом дивљих и пљачкашких Арнаута, који су за ситницу нападали и убијали. Нити се имало што купити, нити је ко хтео што продати. Наступила је глад праћена суровим невременом. Укупне прилике на тим просторима биле су такве да се није знало ко је у горем стању: они које штите или они који штите. Војници заштите су само по усправном ходу личили на људске прилике. Изнемогли, промрзнути, изгладнели, поцрнели од ветра и невремена, у бедној, искиданој одећи и обући, они су уистину личили на нестварна бића која путују кроз некакве библијске пределе смрти.

Стварна слика повлачења српске војске преко Албаније, ма колико да је о томе било подухвата у мемоарској књижевности, и ма колико она била непосредно доживљена, остаће увек магловита слика нестварних и неуверљивих предела. Ђенералу Бојовићу је на читавом путу била пред очима стварна слика пакла и људског страдања.

Може се само замислити какво је расположење завладало међу живим костурима кад су видели у што се претворило обећање Врховне команде да их у селу Ороши чекају пуна складишта хране и одеће. Зашто међу војском није завладала оправдана побуна треба захвалити томе што у њој више није било ни снаге, ни воље за животом. Ђенералу Бојовићу је из Врховне команде дошло наређење да својом војском заштити простор око Скадра, на којем ће се прикупљати јединице на путу ка приморју. Он је сада морао да од војске, која се налазила на граници своје физичке и психичке издржљивости, тражи да омогући другима оно што више није ни самој себи могла да учини. Ова наредба изазвала је право запрепашћење. Ипак, није дошло до побуне. Да ли је крајња изнемоглост одузела последњу снагу војницима или је завладала потпуна равнодушност према свему? Ђенерал Бојовић сада је био приморан да више прибегава другачијим начинима командовања, избегавајући оштра наређења и преке речи.

На овом ужасном путу били су отупели и они познати српски осећаји самилости према немоћнима. За одредом је полагано гмизала аветињска поворка болесника и рањеника, о којој мало ко да је више водио рачуна. Изгубљени у леденом беспућу остајали су нарочито тешки рањеници. Они су били препуштени на милост и немилост арнаутским лешинарима. Остајали су тако, покривени снегом, да у леденој пу-

¹⁷ Међу погинулим официрима био је и понос официрског кора ђенералштабни потпуковник Тодор Љ. Павловић [27. класа Ниже школе (1894–1897) и 9. класа (1899–1901) Више школе Војне академије], први доктор наука међу српским официрима. Само захваљујући његовој присебности (као команданту 3. пјешадијског пука другог позива, тада у заштитници) и пожртвовању његових другова, избегло се потпуно страдање ове јединице. Његово тело остало је на бојишту и неизвесно је што се с њим догодило.

стоши нађу мир и спасење од патњи, али и ожалашћени поступком својих команданата и сабораца. Док су били способни, од њих се захтевало да беспоговорно извршавају наређења и трпе сваковрсне оскудице до задњих снага издржљивости. Сада су били само терет, којег су се њихови сапутници ослобађали без много сажаљења. Занимљиво је да ђенерал Бојовић није о тим патњама својих војника нигде оставио ни најмање забелешке; за њих нико није одговарао. Нико није гладној војсци објаснио где су ти пуни магацини хране на путевима повлачења, како је било саопштено приликом одласка из Призрена. Успут се само наређивало да се мора издржати до морске обале, где их је чекао одмор и опоравак. Али, ни тамо није било ничега.

Моравска дивизија првог позива јављала је да већ неколико дана не стижу намирнице из Љеша. Стока је липсавала од глади, а људи су падали од изнемоглости. Постојала је опасност да војници почну продавати оружје за храну. Командант дивизије јављао је да ће у случају изостанка помоћи својевољно кренути дивизију ка Љешу. У Моравској дивизији другог позива стање је било још горе. На те људе се више није могло рачунати. Командант Комбинованог одреда одлучно јавља да је његова јединица била изнурана даноноћним борбама и покретима, неуредном исхраном и тешким земљиштем, те више није била у стању да изврши било какво наређење.

Тек на изричит захтев ђенерала Бојовића да се јединице примакну ближе Скадру и Љешу ради бољег снабдевања, Врховна команда је то одобрила. На том простору је било завршено повлачење Трупа, којима је заповедао ђенерал Бојовић. Али, кад се мислило да је спасоносна обала на дохвату – настало је тек право разочарење. На мору није било ни савезничких бродова, ни жељене хране ни топлог склоништа. У команди Коњичке дивизије настао је отворен отпор вишим командама. Оне, изгледа, нису могле да свате какво је било право стање у војсци. Претерани захтеви јединицама, које су биле препуштене себи у сваком погледу, изазвали су отпор свих команданата и војника. У сваком случају то је био одговор, не једини, на лошу организацију повлачења војске и трагичне последице нечије неодговорности за покрет, који је великом броју био последње путовање.¹⁸

После неописивих патњи које је преживела српска војска приликом повлачења кроз Албанију, наишло је тешко разочарење у савезнике. Кад је очекивала да се њена патња награди бар топлим људским дочеком, управо је од италијанских сабораца доживела слом свих нада у савезнике и њихову помоћ. Италијани су и од сенке некадашње војске страховали да им не угрози „интересе у Албанији“. То ће бити једна од највећих брига српске команде, а и касније, током боравка на Крфу, па и на самом Солунском фронту. Све те невоље прелазиће преко ђенерала Бојовића као начелника штаба Врховне команде. Оне ће, готово непрестано, отежавати и онемогућивати његово командовање и послове око збрињавања војске што ће трајати све до његове оставке 1918. године.

¹⁸ После завршетка рата, војвода Бојовић је одмах реаговао на пребацивања да није добро бранио Кончуљски и Качанички кланац. Али, нигде није забележио ниједну сличицу патње својих војника о страшним призорима који су пратили његову војску најгорим правцем повлачења. Па и други, који су описивали ова невидљива страдања, нису се питали да ли је то морало бити управо тако.

¹⁹ Милан Ђ. Недић, *Српска војска на албанској голготи*, Београд, 1937. Ови су Недићевии подаци врло поуздани, јер је и сам био непосредни учесник тих догађаја. Видети и: Архив САНУ – 10012/1-7, Живко Павловић, *Повлачење Трупа нових области 1915*.

Дочек савезника на обали Албаније био је велика обмана, која је плаћена скупим војничким животима и то када су већ били на прагу спаса. Обманута је и Врховна команда. Није познат ни приближан број оних који су остали у албанским гудурама; неки подаци наводе око 20.000. Једна слика ђенерала Милана Недића говори о томе са много људске сапатње и осјећаја: „И по овако несрећном времену улицама су се кретале бедне људске прилике, цвокотале од хладноће и умирале под великим беговским капијама. Српски војници. Овде онде захуче силно ветар, затресе ломљиве прозоре на турским кућама и заклопара какав ћепенак, као да пева посмртну песму једној пропалој нади и порушеној слави. Они костури, што лутаху улицама, цвокотаху испод капија и уздишући стресали се и умирали... умирали су једнако“.¹⁹

На дужности начелника штаба Врховне команде

Доласком у Скадар, тешко болесни војвода Путник обратио се Врховној команди да га привремено ослободи дужности како би потражио лека својој тешкој болести – астми, која га је и пре тога дуго морила. Врховни командант је то вероватно и очекивао, па му је на молбу хитно одговорио, наглашавајући своју наклоност према војводи и бригу за његово здравље.²⁰

На основу тога, а вероватно би се будући догађаји и без тога тако одвијали, дошло је до промена у Врховној команди. Између 25. новембра (8. децембра) и 30. децембра (12. јануара 1916) године извршена је промена у саставу Врховне команде. Све ове измене потицале су непосредно од престолонаследника и оствариване су искључиво његовом вољом. На место војног министра постављен је пуковник Божидар Терзић, дотадашњи командант Шумадијске дивизије првог позива. Он је заменио дотадашњег министра, пуковника Радивоја Бојовића, који се тада налазио у Солуну и чијим радом, наводно, престолонаследник није био задовољан. На место изнемоглог и оболелог војводе Путника постављен је ђенерал Петар Бојовић, дотадашњи командант Трупа нових области, које су биле у заштитници српске војске у повлачењу од Призрена према Тирани, Скадру, Љешу, Елбасану и Валони.

О томе налазимо записе у штурим белешкама војводе Бојовића: „23. XII – Драч – Предао сам дужност пуковнику Љуби Милићу. Иако болестан, у 10,40 часова одлетео сам авионом из Драча у Скадар, да примим дужност начелника штаба Врховне команде. Пилотирао је Миодраг Томић, поручник. Из Сан Ђованија, из незнања, пуцали су наши топови на наш авион, који, срећом, није погођен“.²¹

Армијски ђенерал Милан Ђ. Недић у својим мемоарским и документарним записима наводи да је ђенерал Бојовић за начелника штаба Врховне команде дошао искључиво избором Њ. В. престолонаследника, 25. новембра (8. децембра) 1915. године. Тим избором је „узео војску у своје руке“.²² Истога дана је одобрио војводи

²⁰ Архив Војноисторијског института (АВИИ) П-3, К-76, Ф-2, 13/7.

²¹ *Завичај*, Илустрована ревија Матице исељеника Србије, бр. 217, октобар 1978, стр. 26–27.

²² Милан Ђ. Недић, н. д. стр. 171–172.

Путнику вишемесечни опоравак. Није познато који од ова два документа је први написан. Овим „одобрењем одсуства ради лечења и опоравка“ војвода Путник је практично разрешен дужности начелника штаба Врховне команде.

Ово изненадно „исказивање поштовања“ према војводи Бојовићу било је по други пут бацање жеравице у његове голе дланове. Свакако, престолонаследник овога пута није мислио на Бојовићеву способност око збрињавања избеглица и војске. Била је то само форма у коју ће се вешто упаковати једна друга, знатнија улога, још раније замишљене распреме у српској војсци и српској политици.

Већ на обали Албаније Бојовића је чекао изузетно напоран посао. Требало је прикупити све јединице уз неколико неопремљених и примитивних лука, неуређених за прилазак већих бродова. Ваљало је разврстати и усмерити транспорте према циљевима и наменама, одвојити војску од избеглица и упутити их у њихова одредишта. Посебно је требало организовати пребацивање војске, добрим делом изнемогле и болесне, на опоравак и лечење. Како је то све изгледало у Скадру и какав је посао чекао војводу Бојовића, записао је ђенерал Милан Недић: „Може се без претеривања рећи, да је сада српска војска у стању потпуне дезорганизације. У Скадру једна гомила појединачних војника лута улицама. У своје јединице се враћају само кад је дељење хране. Нема ни реда ни дисциплине у војничком смислу. Врховна команда и њена одељења раде још; али су немоћни; њихова наређења сударају се са општом равнодушношћу. Али је дух код војника добар. Нема случајева непослушности. Војници просе за парче хлеба, умиру од изнемоглости по улицама, али се не чује ни једна реч протеста“.²³

Овај површни „војнички“ поглед назире се оно што је најбоље остало у војсци. То је зналачки уочио и француски ђенерал Пјарон де Мондезир. Он је војнички непогрешиво одмерио вредности српског војника, уочио његов неумрли дух, у којем није била утрнула слика остављене домовине и жеља да се у њу врати. У бунилу изнемоглости треперили су му пред очима лелујави и једва препознатљиви обриси домаћих крајолика, испуњени познатим ликовима суграђана и топлим, познатим жамором домаће чељади. То је била највећа снага која му је одржавала дух да не клоне у албанским провалијама и безданима. Ипак, беда једне пропале војске и народа, више се истицала што се више обухватала погледом. Околни простор примитивних албанских пристаништа личио је на старозаветне сеобе и прогоне читавих племена, од којих је и Бог дигао руке.

Још пре него што је отпутовао на лечење, војвода Путник је оставио наређење да: „помоћник начелника штаба може до мога оздрављења доносити решења под потписом 'за начелника штаба' по свим предметима административне и материјалне природе“. Овај помоћник начелника штаба био је пуковник Живко Павловић, официр којег је војвода Путник изузетно ценио и поверавао му многе оперативне задатке. У међувремену се очекивао долазак ђенерала Бојовића да преузме место начелника штаба Врховне команде. Команданту Тимочке војске у Драчу шилје се порука из Скадра, 22. децембра 1915. (4. јануара 1916), коју потписује пуковник Павловић: „Овим путем по авијатичару молим известити одмах, да ли је кренуо за Скадар генерал господин Петар Бојовић сходно наређењу Њ. Кр. Височанства Престолонаследника. Ж. Павловић“.²⁴

²³ Милан Недић, н. д., стр. 175.

²⁴ АВИИ, П-3, К-73, Ф-5, бр. 4/26.

На ту поруку одговорио је командант Тимочке војске, „почасни ађутант Њ. В. Краља ђенерал Илија Гојковић“ 23. децембра 1915. (5. јануара 1916), преносећи речи ђенерала Бојовића: „Ђенерал Бојовић приспео је јуче, 22. т. м. после подне, у Драч и још се није кренуо за Скадар....“

Тридесетого децембра 1915, односно 12. јануара 1916, стигао је ђенерал Бојовић на нову и тешку дужност. У ствари „долете на једном авиону из Дача“. Истога дана Скадар је напустио француски ђенерал Мондезир, први од виших савезничких заповедника који је посетио српску војску на обали Албаније. Иако су већ били почели разговори с Французима да се преуређење српске војске обави у Албанији, показало се да то није могуће. Због тога се увелико радило да се војска одатле пребаци на Крф, али је и то било тешко извести због неких непредвиђених догађаја. Председник владе Никола Пашић и дипломатски кор напустили су Скадар 1. (14) јануара 1916. и отпловили за Бриндизи преко медованске луке. Из Бриндизија су отпутовали на Крф, где су стигли 5. (18) јануара. Француска влада нудила је Пашићу да пређе у Ексан Прованс, али је он на то одговорио да је потребније да остане код своје војске на Крфу.

Из једног писма војводе Бојовића, 8. јануара 1916. министру војном Божидару Терзићи, види се сва сложеност и одговорност послова и задатака који су били пред њим. Оно из прве руке говори какво је било укупно стање на албанској обали у току припрема за пребацивање на Крф. „Јутрос је престолонаследник имао са мном да иде из Медве у Драч на једном контраторпиљеру италијанском, који је за то нарочито тражен. Кад је торпиљер дошао и кад је Престолонаследник дошао у Медуу из Љеша ту је већ био дошао Краљ Никола који је прошлог дана тражио за себе један торпиљер, наводећи да полази из Скадра, јер је, рекао је, у великој опасности.²⁵

Кад је престолонаследник хтео сести у барку да се одвезе на торпиљер саопштено му је да га торпиљер неће пренети у Драч него у Бриндизи, тада је престолонаследник протестовао и није хтео ићи у Бриндизи, него се вратио у Љеш да иде сувим за Драч.²⁶ Ја сам споразумно са њим пошао за Драч преко Бриндизи да не би био дуг прекид везе између Врховне команде и армија. Тражићу да ме сутра рано пренесу у Драч и учинићу све могуће да се отклоне тешкоће које нам Италијани стављају у погледу транспорта трупа.

Као што сам јуче известио министра, обустављено је кретање трупа из Драча за Валону док се не отклоне тешкоће које Италијани чине²⁷ и док се не успе да се из Драча трупе укрцају у Валону, а скадарске у Драчу.

[...]

Сем до сада укрцаних болесних и изнемоглих војника и пријављених лађа тражио сам да се пошљу накнадно хитно још лађа за пренос око 3000 болесника и изнемоглих војника и две лађе за топове и муницију, која се налази у Медуи. Обећао је, али сумњиво. Молим за најхитније дејство и са стране владе у овом смислу.

²⁵ Опасност је била у томе што је Ловћен пао 8. јануара, Његуши заузети истог дана, 13. јануара пало је Цетиње, 16. јануара поседнута је Подгорица, а већ 18. јануара Аустро-Угри су били под Скадром. (Датуми су по новом календару)

²⁶ Одавде се види да ратни брод није био дошао ради престолонаследника, већ по захтеву краља Николе, који је ту, како се види, имао првенство.

²⁷ Италијани су се плашили да им Срби не запоседну простор у Албанији, који су они сматрали својим после завршетка рата.

При састанку са кнезом Петром²⁸ у свити краља Николе, рече ми кнез да црногорској војсци око Подгорице прети велика опасност, да јој Аустријанци пресеку одступницу упућивањем трупа са артиљеријом и митраљезима парним лађицама и сплавовима кроз Скадарско Језеро, јер тамо око језера Црногорци немају ништа од војске што би могло тај покрет спречити.

Ово ме побудило да повучем све наше трупе из Скадра и околине ка Љешу, узимајући постепено положаје за добитак у времену док се не изврши укрцавање и одлазак наших трупа“.²⁹

Српској војсци предстојало је још једно тегобно и мученичко повлачење обалом Албаније од Скадра до Валоне, беспућем од преко 200 километара.³⁰ Следиле су многе сметње Италијана и дуго чекање транспортних бродова, уз непрестана умирања од исцрпљености.

Ђенерал Бојовић на Крфу

Још од времена примања дужности начелника штаба Врховне команде, ђенерала Бојовића заокупљале су силне бриге око опстанка остатака српске војске, доспелих на обалу Албаније. Заједно са дужношћу преузео је тешке бриге и многе слабости око збрињавања изгладнелих и очајних гомила војске и народа. Међутим, откако је француски ђенерал Мондезир преузео збрињавање српске војске, њену команду савезници више нису ни за што питали. Тако је ђенерал Бојовић, иако друга личност у српској војсци, после врховног команданта, био потчињен туђој власти. Он је то подносио стрпљиво и уздржано. Ипак, сарадња ђенерала Бојовића и Мондезира била је врло складна и успешна. Са новим начелником штаба српске Врховне команде ђенерал Мондезир је требало да расправи и проучи све могућности за пребацивање и смештај српских јединица. Како налазимо у документима, ова два ђенерала врло су складно и успешно сарађивала.

Ради смештаја српске војске окупирано је острво Крф, 26. децембра 1915. (11. јануара 1916). Припадници окупацијског одреда имали су задатак да изврше основне припреме ради прихвата првих превезених српских јединица из Албаније. Тамо је око Драча и Валоне чекало око 150.000 војника и 1520.000 коња и друге стоке, бројне избеглице, од којих су неке доспеле и на Крф.

Док је ђенерал Бојовић још увек боравио у Драчу и руководио укрцавањем војске и прикупљањем јединица ка пристаништу у Валони, ђенерал Мондезир био је непрестано на путу између Бриндизија, Крфа и Драча. Највише је боравио у Бриндизију, одакле је руководио базама, где су се налазили његови поуздани сарадници, усмеравајући заједничке послове савезника.

²⁸ Један од синова краља Николе, који је командовао Ловћенским одредом и ненадно се повукао с бојишта. Овај састанак је, свакако, био пре 8. јануара, како говори ово војводино писмо, јер је истог дана пао Ловћен. Тада се још није знало да је краљ Никола наредио капитулацију црногорске војске, па отуда овакав садржај писма.

²⁹ АВИИ, П-3, К-76, Ф-2, 18/10. Превозење за Крф почело је из Драча 6. (19) јануара 1916, а завршило се превозењем Коњичке дивизије из Валоне 23. марта (5. априла) 1916.

³⁰ Скадар – Медова – Љеш: 47 км, Медова – Љеш – Драч: 81 км, Драч – Валона: 112 км.

На конференцији у Паризу 8. (21) фебруара 1916, донесени су веома важни закључци о даљој судбини српских јединица, које су биле већ распоређене у логорима за опоравак. Према одредницама закључака конференције француска влада се обавезала да обнови, преуреди и наоружа српску војску. О томе се говорило још док је она била око Скадра, Драча и Елбасана, али се од тога одустало. После опоравка на Крфу приступило се овом најважнијем војничком задатку.

У вези с тим, начелник штаба Врховне команде, ђенерал Бојовић, одаслао је спис *Основи за преуређење наше војске* свим одељењима своје установе, односно њиховим начелницима, да о томе приложе своје мишљење. То је било крајем јануара 1916. године.³¹

Француски документи тог времена марљиво прате сва дешавања у српској војсци на Крфу. Према тим виђењима, готово све српско наоружање било је изгубљено или уништено, нарочито артиљерија. Војску је требало изградити на потпуно новим основама. Преуређење се односило и на савремену обуку јединица и увођење дисциплине, која се била сасвим изгубила после дугог времена патње и препуштености судбини.

У јавним наступима, изјавама и наређењима, ђенерал Бојовић је увек заступао начела човекове части. Ипак, понекад је претеривао у строгости, задирући у приватност човековог достојанства. Иако се као начелник штаба Врховне команде трудио да буде правичан према свима, у примени строгости застрањивао је и падао у анахронизам. У стању избеглиштва, где су сви припадници српске нације на неки начин били колективно кажњени, ђенерал настоји да и службено уведе телесну казну за војнике. У XVI одељку *Основа за преуређење наше војске* уписао је: „... други да могу осудити по кратком поступку војника на телесну казну“.³²

У примењивању казне, која је понекад била безосећајна и сурова, могуће је на зрети онај део војводине личности који се повремено испољавао и према официрима и према војницима. Ради примене строге дисциплине, залаже се да се она подједнако примењује на све, без обзира на класну припадност. Опорављена и оснажена војска на Крфу даје одушка за све пање које су је мучиле током повлачења преко Албаније. Недисциплина и неодговорност једнако је захватила и официре и војнике. Строги начелник штаба Врховне команде пише наређења јединицама 12. (25) марта 1916, док је још део војске у Албанији, око Валоне, и док многи на Виду издишу:

„... Гвоздена дисциплина сад је потребнија него икада, али се она може створити само тако, ако се правична и највећа строгост, искључиво у интересу службе, споји са старешинском благонаклоношћу и непрекидним старањем за добро војника.

Једнакост војника мора бити апсолутна, без обзира на друштвени положај појединаца док су ван војске, али је потребно водити рачуна и о томе да се осетљивост и

³¹ На Бојовићевом распису нема датума, али се он може одредити на основу датума на одговорима начелника одељења Врховног штаба.

³² АВИИ, П-3, К-83. Ф-2, 7/6. До којих граница може доћи људско насиље и дивљаштво, чак и у току највећег страдања, говори запис игумана Леонтија Нинковића: „поред осталих грозота које су ме сретале највиша је грозота била, коју сам мојим очима гледао у растојању од 20 корака, а у близини ријеке Маће, коју бијасмо прешли. Командант VIII пука србијанског потпуковник Н.Н. убија брзометком српског војника Србина из Ужица и то само за то, што је лакше ударио батином свога друга, кога је потпуковник том казном казнио за то што је од умора сјео да почине и да што заложити“. (Јован Бојовић, *Забилешка игумана Леонтија Нонковића о повлачењу из Црне Горе 1916. године*. У: Историјски записи, 4/1978, стр. 98).

достојанство појединаца не може променити са променом положаја, и да се ове особине тамо где их има, могу врло корисно експлоатисати за подизање и гајење свију војничких врлина, због тога их не треба убијати рђавим и неправичним поступцима“.³³

Сведочанства говоре да се војвода није увек држао ових личних поставки, чак је знатно од њих одступао. Није лако избећи осећај да је војвода с неким патолошким уживањем примењивао и најстроже казне.³⁴ Чак се чини да је настојао да се глас о кажњенику чује дуго после примене казне, и да се чак тиче и његове родбине. То се лако уочава, иако је војвода, према породичним изворима, био нежан члан породице.³⁵

Чини се да је ђенерал Бојовић имао великих неприлика с увођењем дисциплине у тек опорављеној војсци, која је, изгледа, брзо заборавила скорашње патње. Са свих страна долазе оптужбе да српски официри и војници праве неред, па се чак сумњиче и за разбојништва. Поред свих непосредних брига око дисциплине војника, ова појава упућује и на то да ни официри нису обављали своје дужности како треба. Неред је завладао војском чим се прибрала од умора и глади. На то су, свакако, утицали дуги дани патње и препуштености себи за време дугог и хаотичног одступања преко Албаније. Војска се осећала превареном и остављеном, па је сада, онако необуздано, осетивши снагу младости, дала одушка у раскалашности и обести.³⁶ Осим тога, разлози за немир могли су проистицати из предосећања будућих крупних догађаја. Ђенерал Бојовић као да више није у стању да заповеда, већ моли: „Ја молим команданте армија и осталих самосталних команда и установа да настану свом снагом своје законске моћи, да се тучи и злостављању војника најодсудније стане на пут...“³⁷

Нагли успон ђенерала Бојовића и сукоби с војводама

Постављење ђенерала Петра Бојовића за начелника штаба Врховне команде изненадило је све, осим оних који су то смислили. Како се чини, и сам је ђенерал био затечен. Овакав поступак био је изван војничке логике, иако није усамљен у српској војсци.³⁸ Може се само замислити како су се осећале две кочоперне војводе, Степа

³³ Велики рат Србије (ВРС), XV, 1928., стр. 172–173.

³⁴ Грубости и недоличности официра према војницима биле су врло честе. Бивало је да се српски војник жали француском официру из страха од освете свог старешине. О томе налазимо непосредно сведочанство у пријави артиљеријског капетана прве класе Недељка Дивца, члана комисије за истовар опреме у луци Микра, 2.(15) маја 1916. Испод рукописа је Бојовићев аутограф црвеном оловком: „Да се одмах узму на одговор и најстроже казне. П.Б.“ Ова раздражљивост официра неоспорно је везана за већ покренуту „суданију“ припадницима „Црне руке“ (АВИИ, П-3. К-140. Ф-4, 17).

³⁵ Већ поменути записи сестре Милене.

³⁶ О том говори Бојовићева наредба О. Бр. 27657, 1. (14) фебруара 1916. (ВРС, XIV, 1927, стр. 323.

³⁷ АВИИ, П-3, К-376, , Ф-1, бр. 3.

³⁸ Кнез Милан Обреновић поставио је 21. октобра (2. новембра) 1878. ђенералштабног потпуковника Јована Мишковића за војног министра, поред неколико ђенерала. Уз то му је нудио и чин пуковника, што је Мишковић одбио „у интересу морала и среће наше војске“. Мишковић је одбио понуђену дужност, али је уз кнеза био и ђенерал Коста С. Протић, његов блиски сарадник.

То се види и у дневнику Милана Ђ. Милићевића. (АСАНУ – 7242/12, стр. 3).

Степановић и Живојин Мишић, нарочито овај последњи, који је Бојовићевом пропагом армијом зарадио чин војводе. Овај престолонаследников поступак неће остати без последица у командовању, па ће бити непрестано принуђен да виšekратно даје наредбодавне подршке новом начелнику и да га непрестано заклања својим височанством. Долазило је до отвореног одбијања наређења и војничке непослушности. Један допис војводе Мишића упућује на озбиљност сукоба који су могли доћи. Изнервиран Бојовићевом упорношћу да се наметне као старији у командовању, војвода Мишић непрестано упућује на то да треба знати „ко коси а ко воду носи“, без обзира на то што је случај те односе изокренуо. На крају ће отворено исказати своје противљење према таквом командовању, па и према самом Бојовићу и написати 3. (16) новембра 1916: „Врховној команди, никаквим законским опредељењима, па ни најновијом Уредбом о положају, надлежностима и власти начелника штаба Врховне Команде и начелника одељења, г. Ђенерал Петар Бојовић није постављен у такав изузетан положај у војсци, да сме и да може, па чак у виду једне наредбе, односити се према далеко старијему од себе који је случајно на нижем положају.

Дужни, далеко коректнији односи и далеко деликатнији тон писања и заповедања г. Ђенерала Петра Бојовића као млађега на вишем положају, наспрам старијега на нижем положају, нису ни чим суспендовани ни упућени другачијем схватању и поступању у званичној преписци ове врсте.

На овој основи ове некакве претње, прекоре и поуке предњом наредбом управљене оваквим тоном на моју личност, не примам.

У противном сваки даљи службени однос између нас двојице је немогућ“³⁹

На сличан је начин одговарао и војвода Степа, поткрепљујући их са доста цинизма. Ђенерал Бојовић, сада заштићен с највишег места, читава лекције војводи Степановићу, што би у нормалним условима било непристојно. Али се ђенерал покрива поузданим плаштом својих наређења, „по заповести Врховног команданта“ и упућује старог војводу на познавање основних војничких знања. Све је то речено „правилским стилем“ и јасним војничким исказом, али међу редовима налазимо доста осветничког, па и увредљивог, што није промицало знању војводе Степе. Бојовић је био упоран да „уразуми“ свога старијега колегу по годинама и чину, али на нижем положају и без такве заштите, као што ју је имао начелник штаба. Зато ће војводи Степи стално упућивати читав низ укора и замерки, чија је тежина имала упориште изван Бојовићеве личности, али је кроз њу говорила. Да је дошло до озбиљног сукоба у командовању види се из једног наређења упућеног војводи Степи, где се ђенерал Бојовић вешто „покрио“ установом Врховног команданта: „Овакав поступак и рад г. војводе Степановића и још при том *ЗАПОВЕДНИ ТОН*, као и у многим другим ранијим одговорима.... показују од стране његове извесно негодовање, пркос и прећутно критиковање рада и наређења претпостављене му Врховне команде.

Командант II Армије г. војвода Степановић..., служи се у званичној преписци са Врховном Командом не молбеним него тоном заповедним, као да се не обраћа претпостављеној команди, па ни равној него нижој, *заборављајући да на челу Врховне Команде стоји Њ. В. Наследник Престола као Врховни Командант*, и да све што се у њој ради, наређује и заповеда, бива у Његово име и по Његовој заповести...

³⁹ Народна библиотека Србије (НБС), Р-374/IV/10.

С погледом на све ово изложено, а у интересу службе, ауторитета и угледа Врховне Команде, наређујем:

Да командант II Армије г. војвода Степановић убудуће подешава свој рад и званичну преписку са Врховном Командом онако, како то интереси службе налажу, тоном и начином како прописују правила и прописи, олакшавајући а не отежавајући Врховној команди њен иначе тежак задатак и положај, у коме се налази према садањим приликама.

Понови ли Командант II Армије г. војвода Степановић и у будуће овако своје држање у служби и службеној преписци са Врховном Командом, *бићу принуђен да према њему предузмет одговарајуће законске мере...*⁴⁰

Оваква и слична догађања у српској војсци, а било их је више на Солунском фронту, умањивала су њен ауторитет и стварала неповерење код савезника, нарочито француске команде. Што није дошло до већих неспоразума у српском војном и владалачком врху највећа је заслуга управо ђенерала Бојовића. Да није био приправан за подношење пренебрегавања и омаловажавања, могао је, а за то је имао највише овлашћење, да разгори страсти до трагичних последица. Он се овде заиста показао на висини искусног старешине и помирљивог организатора. Али, мора се нагласити да су узрок свему томе били смишљени поступци престолонаследника, чије је налоге ђенерал Бојовић само преносио и проводио.

Ђенерал Бојовић у вртлогу политичких обрачуна

Када је ђенерал Петар Бојовић изненада постављен за начелника Штаба Врховне команде српске војске у повлачењу, није ни слутио каква га искушења чекају. Још се чека коначна реч о томе колико им је био дорастао и какав је пут у њима изабрао. Догађаји захтевају више примене психологије и етике него војничке вештине и спреме. Врховни командант, престолонаследник Александар, укључиће у своје замисли велик део војних и грађанских старешина у политичке трзавице, којима ће решавати нека своја династичка и политичка питања. Али, тиме ће уједно разбити целовитост официрског људства, приметити унутар њега неповерење и мржњу, ослабити ударну моћ војске у најтежим временима за њу и њену државу. Само је за Александра то било најповољније време и стање: имао је све чиниоце на окупу, далеко од народа, који је могао да се сврста на страну против њега и његових намера.

Потребна му је била само једна поуздана рука, која ће владати војском док он буде решавао главно политичко питање: сопствени опстанак на власти. Александар је овде решио да се потпуно обрачуна с војничким ауторитетима, који су му измицали контроли због свог ауторитета у војсци и народу. На истој линији били су интереси династије и радикала на челу са Николом Пашићем. То је био и велики прелом за целокупну личност ђенерала Бојовића. Он је наједном престао да буде истомишљеник са својим друговима и силом дароване власти постао њихов љути прогонитељ и непријатељ.

Свакако, постоје никада изречене истине о многим нашим величинама, које је увек прикривао „национални интерес“ или она позната изрека: „није сада време да

⁴⁰ АСАНУ – 14.434/433. Истакао Б. Ј.

се о томе говори“. Тако смо непрестано прикривали праве стварности, а наметали оне које су биле потребне једном времену и политици у њему. Те сакривене истине увеличавале су и славу врховне власти. Напослетку смо увек остављали многа решења, која су припадала нашим одлукама да се њима баве млађа покољења с „временске дистанце“. О томе говоре многи документи у нашим архивима.

Ову нашу поставку оправдава и потврђује запис једног оптуженог на Солунском процесу, Милана Гр. Миловановића Пилца, који је дао на суђењу. Истичући да је ђенерал Бојовић руководио отпором официра према Уредби о приоритету власти, он завршава исказ с чуђењем: „Ето то је тај исти ђенерал Бојовић који је потписао оптужбу за Милутина⁴¹ за ствари у којима је и он активно учествова“.⁴²

На основу пријава, министар војни Божидар Терзић сачинио је спис и упутио га начелнику штаба Врховне команде, ђенералу Петру Бојовићу. Он је спис проследио начелнику судског одељења Гојку Павловићу да му „поднесе писмени реферат и своје мишљење шта по закону могу предузети по овој ствари“. У том спису наглашавало се „да је помоћник начелника штаба III армије, ђенералштабни пуковник Драг. Димитријевић намерно и са планом врбовао поједине људе и радио на томе, да се изврши атентат на Њ. Кр. В. Престолонаследника, да се обори садања владавина и правни ред са династијом Карађорђевића на челу државе па да се на то место уставне парламентарне монархије заведе режим, у коме би највишу власт имали 10–15 људи одабраних, који би се ослањали на војну организацију; да се сви они, који би сметали или би били на путу извршења овога посла имају силом уклонити, а један од првих таквих има да буде убијен г. Никола Пашић председник Мин. Савета; да је Њ. Кр. В. Престолонаследник опкољен рђавом околином и подложен њеним утицајима...“⁴³

Иза тога је уследило хапшење оптужених, без икаквих претходних провера о истинитости пријава и оптужби. Одмах по „добиању мишљења“ и препоруке начелника Судског одељења, ђенерал Бојовић је сачинио наредбу за све официре српске војске. Он је оптужене унапред називао најпогрднијим именима, као да је све већ било доказано. И све је било потврђено устаљеном, заштитном формулом: „ло заповести врховног команданта“. Остало је познато. У тим почетним списима знао се унапред и њихов епилог.

Ђенерал Бојовић је издао наредбу која својим садржајем необично подсећа на све такве документе који настају „у кризним ситуацијама“ и када треба усмерити пажњу на оне који „подривају ауторитет власти“: „У овим историјским и судбоносним данима за нас, кад нам света дужност налаже слогу и једнодушност у раду, те да храброст, морал и дисциплину код наше дичне војске одржимо на достојној висини у борби за слободу миле нам отаџбине и поробљених нам породица, у овим данима нашло се је најалост неколико официра, који нису били вођени оваквим осећајима дужности и позива, већ, обузети амбицијом за влашћу, почели су да стварају подвојеност и неслогу међу официрима, да критикују и агитују против државне управе и њене политике, да подривају ауторитет власти, да руше законити поредак

⁴¹ Реч је о потоњем пуковнику Милутину Лазаревићу, Бојовићевим блиским сарадником и једном од најспособнијих српских официра, војних историчара, теоретичара и критичара.

⁴² Милан Живановић, *Пуковник Алис – Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955, стр. 40.

⁴³ Исто, стр. 68.

и да упропасте дух и дисциплину у војсци, у чему се огледа тежња да узму у своје руке политичку и војничку управу”.⁴⁴

Сам садржај реченице од 115 речи изван сваке је читљивости. Набијен је емотивним изразима и фразама, срачунатим да делују на осећања и устаљени војнички ред. Истичу се искази: „света дужност“, „храброст, морал и дисциплина наше дичне војске“, „за слободу миле нам отаџбине и поробљених нам породица“, „обузети амбицијом за влашћу“, „критикују и агитују против државне управе и њене политике“, „да руше законити поредак“, „да узму у своје руке политичку и војничку управу“. Ова „убитачна“ фразеологија потиче из ризнице најжешћих политичких обрачуна у било ком облику власти и у било ком идеолошком систему. Тај документ ничим не подсећа на било који војнички запис; у њему све кипи од репертоара најжешћих политичких обрачуна.

Ток Солунског процеса открива ђенерала Бојовића као човека несталног става. Он погледе неких људи час веома уважава, час их потпуно оспорава и окреће им се крајње непријатељски. Према неким, којима никада није био наклоњен, подешава сасвим супротан став „у интересу сарадње“ у заједничким задацима. Из оваквих особина његова карактера извири склоност према каријеризму. С друге стране, на основу неких догађаја око организације Топличког устанка види се да Бојовић није био спреман ни да призна учињене грешке, ни да прихвати одговорност за пропусте. Напротив, настојао је да их у потпуности припише другима, макар они за то сносили најтеже одговорности. Чак је у томе активно учествовао.⁴⁵

Бојовић је постао војводом. Зналачким и рискантним војничким поступцима поразио је бугарску војску и принудио је на предају. Напредовао је низ Мораву колико су дозвољавали напори „снаге човека и коња“. Остављао је далеко иза себе јединице француских савезника. Својим војничким успесима знатно је допринео стварању будуће Краљевине Југославије, а тиме и престолу Карађорђевића.

Убрзо после тога био је одстрањен из војске, управо зато што је неком било веома стало да се увек мора знати „ко коси а ко воду носи“. Колико му је „даровани“ војводски чин значио види се по томе што није присуствовао прослави десетогодишњице Кумановске битке. На његовом су месту били су делегати из придружених крајева са Запада, који ће ту нову државу потпуно уништити.

Закључак

Војвода Петар Бојовић био је војник српског деветнаестог века. Задојен патриотизмом у породици, затим у грађанској школи, а нарочито у војној академији, подржавао је циљеве које је тада постављала српска национална ослободилачка мисао. Те мисли, пуне и друштвеног и личног самопожртвовања, господариле су и српском националном културом. Тиме је нарочито био надахнут покрет младих *Уједињена омладина српска*, у којем је било и официра. У просветитељским напорима

⁴⁴ Милан Живановић, н.д. стр. 39.

⁴⁵ Реч је о томе да се сва кривица за прерани и трагични Топлички устанак пребаци на Косту Пећанца, који је за све био најмање крив. Кривци су били добро познати, али никада нису одговарали.

Вука Караџића налазимо мноштво следбеника из редова српске војске. Они шире Вукове идеје и књиге, а у многим случајевима и материјално помажу школе и ђаке. Српска војска била је носилац и тумач националне борбе за ослобођење и уједињење; многи њени припадници погинули су као добровољци по Македонији још пре рата 1912, исказујући чудесну слику несебичности и храбрости.

На таквој традицији стасавао је и војвода Бојовић, као и његови претходници и савременици. Осведочено презирући смрт на бојном пољу, он је давао пример српског војника, коме су и непријатељи исказивали поштовање. По записима страних посматрача и познавалаца наше војске, српски војник је у свим ратним условима давао пример хришћанског приступа и према највећим непријатељима. Нису познати примери било какве осветољубивости или насиља према рањеницима или заробљеницима, што се о њеним противницима не може говорити. Ова лепа војничка традиција има своје заметке још у феудалној српској држави.⁴⁶

И у времену војводе Бојовића војни врх био је увек под будним оком грађанске власти, политичких странака и највишег владара. Нарочито су били под паском познатији официри и војни ауторитети. Али, то је било уобичајено у свим државама. Познат је случај Кутузова, кога би после сваког рата пензионисали, а чим је настјала каква опасност по земљу одмах би га активирали. И потоње војводе, Путник и Мишић, осетили су ту „склоност“ српских владара. Тај обрачун понекад је био претерано груб, па и трагичан.

Грађанске власти, нарочито страначка политика, користили су војску за своје међусобне обрачуне или за утеривање страха у народ.

У познатим „крагујевачким догађајима“ налазимо и капетана, будућега ђенерала и дипломату Саву Грујића. Као резултат грађанских политичких превирања војска је често била на удару, приморана да се брани од властитог народа. Управо су грађанске власти, а нарочито оне највише, узроковале нетрпељивост и сукобе војске и народа, па и несношљивости у самој војсци.

Било је и неповерења војске према владарима, што се увек трагично завршавало. Кнез Милан је у крви угушио Тимочку (или Зајечарску) буну, али су и Обреновићи били жртве. Милан је за длаку избегао смрт у атентату Илке (Јелене), супруге убијеног Јеврема Марковића. Помоћу војске уставобранитељи су протерали кнеза Михаила, а његовог рођака Александра убили су његови војници. Такав сукоб трагично се решио и на Солунском фронту, убиством, осудом, прогоном и отпуштањем већег броја врских официра.

Све се то дешавало због још неизграђене и уобличене грађанске власти и неконтролисане политичке острашћености, што није могло мимоићи ни војску. Војвода Бојовић је, уз ђенерала и академика Јована Мишковића, један од ретких војника којег политика није интересовала. Међутим, због положаја у војсци, на солунском суђењу није могао избећи свој политички отклон. А политика на мундиру увек оставља мрљу. То се дешавало и у војсци социјалистичке Југославије, где су политичке кризе у друштву неминовно утицале и на високо војно руководство. И наше време има таквих искустава.

⁴⁶ О томе је у више радова писао пуковник др Гавро Шкриванић. Остао му је у рукопису рад о феудалној српској војсци. Тиме се бавио и Никола Стијеповић, али без научне вредности.

Литература

1. Јовановић, В.: „Жандармерија Краљевине СХС у новоослобођеним областима 1918–1929“, *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2, Београд, 2002.
2. Бојовић, П.: *Одбрана Косовога Поља 1915. г. И заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1922.
3. Недић, М.: *Српска војска на албанској голготи*, Београд, 1937.
4. Павловић, Ж.: *Повлачење Трупа нових области 1915.*, Архив САНУ – 10012/1–7
5. *Завичај*, Илустрована ревија Матице исељеника Србије, бр. 217, октобар 1978.
6. Бојовић, Ј.: Забилешка игумана Леонтија Нонковића о повлачењу из Црне Горе 1916. године, *Историјски записи*, 4/1978.
7. Живановић, М.: *Пуковник Апис – Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, Београд, 1955.
8. Архив Војноисторијског института, П-3, К-76, Ф-2, 13/7.
9. Архив Војноисторијског института, П-3, К-73, Ф-5, бр. 4/26
10. Архив Војноисторијског института, П-3, К-76, Ф-2, 18/10.
11. Архив Војноисторијског института, П-3, К-83, Ф-2, 7/6
12. Архив Војноисторијског института, П-3. К-140, Ф-4, 17.
13. Архив Војноисторијског института, П-3, К-376, Ф-1, бр. 3.
14. Народна библиотека Србије, Р-374/IV/10.
15. Архив САНУ, 14.434/433.